

Marko Simendić¹
Univerzitet u Beogradu,
Fakultet političkih nauka

Originalan naučni rad
UDK 316.653:321.01]:123.1 Mill J.S.
321.01-057.8 Mill J.S.
Primljen: 13.3.2021.
Prihvaćen: 2.7.2021.

DOI: <https://doi.org/10.2298/SOC2103554S>

PATERNALISTIČKA SREDSTVA ZA ANTIPATERNALISTIČKE CILJEVE: DRŽAVNA INTERVENCIJA I DRUŠTVENO NEMEŠANJE U DELU DŽONA STJUARTA MILA

Paternalistic Means for Antipaternalistic Ends: State Intervention and Societal Non-Interference in John Stuart Mill

APSTRAKT: Džon Stjuart Mil u svom delu O slobodi brani slobodu pojedinca od svakog mešanja koje nema za cilj samoodbranu drugog. Paternalizam, ometanje slobode pojedinca protivno njegovoj volji u cilju njegovog dobra, zabranjen je Milovim „veoma jednostavnim principom”. Ipak, brojni primeri u drugim Milovim spisima pokazuju da poznati utilitarista ne samo da odobrava, već i predlaže razne paternalističke mere. U ovom ću radu ponuditi tumačenje po kome Mil nije bio ravnodušan u pogledu subjekta paternalističkog postupka, te da je za njega značajna razlika između državnog (političkog), društvenog i paternalizma koji bi sprovodio pojedinac. Prva je vrsta za Mila opravdana, dok druge dve nisu, o čemu Mil govori u O slobodi. Ovakvo tumačenje može donekle olakšati teret nekoherentnosti koju pojedini autori pripisuju Milovoj političkoj misli.

KLJUČNE REČI: Džon Stjuart Mil, sloboda, paternalizam, javna sfera.

ABSTRACT: In *On Liberty* John Stuart Mill defends individual liberty from any kind of interference that is not justified by self-protection. Paternalism, interfering in somebody's liberty against his will in order to promote this person's welfare, is forbidden by Mill's „one very simple principle”. However, numerous examples in other Mill's works show that the famous utilitarian not only supports, but also suggests various paternalistic policies. In this paper I aim to offer an interpretation by which Mill was not indifferent toward the subject of a paternalistic action, and that there is a noteworthy difference between governmental (political), social and individual paternalism. Mill accepts the

---

1 marko.simendic@fpm.bg.ac.rs

first kind of paternalism and rejects the other two in *On Liberty*. Such an interpretation might somewhat relieve Mill's political thought from the burden of incoherence.

KEY WORDS: *John Stuart Mill, liberty, paternalism, public sphere.*

Uvod

Džon Stjuart Mil (John Stuart Mill) svoj argument u eseju *O slobodi* uvodi na zavodljivo jednostavan način, te piše kako želi „da utvrdi jedan veoma jednostavan princip” (Mil, 1998: 42). Ipak, princip do koga dolazi, a po kome „je jedini cilj radi koga čovečanstvo, bilo pojedinačno ili kao celina, ima pravo da se meša u slobodu delovanja bilo kog svoga člana – samoodbrana” (Mil, 1998: 42) niti je bio jednostavan, niti je bio jedini. Milova argumentacija podstakla je brojne savremene autore da pišu o tome kakva je Milova sloboda, na koje oblasti života se ona može odnositi i na koji se način može primeniti, kakav je Mil liberal i da li je uopšte bio koherentan u svojim stavovima.² Jedan mali krak savremenih rasprava tiče se Milovog odnosa prema paternalizmu, ograničavanju slobode građana protiv njihove volje, ali za njihovo dobro. Ovo može biti dobar put za razumevanje Milovog glavnog argumenta o slobodi iz bar tri razloga. Prvo, usmerava nas ka središnjem i najupečatljivijem njegovom aspektu – zabrani mešanja drugih ljudi u stvari pojedinca. Dalje, tiče se mesta gde je Mil sasvim izričit, da „[v]lastito dobro člana društva, bilo fizičko ili moralno, nije dovoljno opravdanje” za umanjevanje njegove slobode (Mil, 1998: 42). Na kraju, razmišljanje o Milovom (anti)paternalizmu kao jednoj od najsnažnijih uporišnih tačaka njegove ideje slobode moglo bi konkretizovati i olakšati razumevanje Milovog šireg stanovišta i ispitati njegovu koherentnost. Nažalost, izuzev Gregorija Klejza (Gregory Claeys), autori koji pišu o ovom aspektu Milovog dela uglavnom nisu uspevali da izbegnu osnovne vododelnice koje nameće kretanje od opšteg ka pojedinačnom, odnosno bavljenje konkretnom Milovom idejom koje počinje od veoma opštih razmatranja o karakteru njegovog celokupnog dela.

Milov odnos prema očinskoj vlasti uglavnom nije bio centralna tema radova nedavno objavljenih na srpskom i hrvatskom jeziku. Miša Đurković u svojoj monografiji o Milovoj političkoj teoriji razmatra problematiku njenih temeljnih protivrečnosti, ali među njima nije paternalizam (Đurković, 2006a).³ Nekoliko domaćih autora se u svojim radovima bavi Milovim viđenjem države i određenjem najboljeg političkog poretka (Ravlić, 1998; Vujačić, 2007a; Simendić, 2011). Milov odnos prema različitim ideologijama – liberalizmu, feminizmu, nacionalizmu i konzervativizmu – predmet je nekoliko radova (redom, Vujačić, 2007b; Zaharijević, 2013; Đurković, 2006b; Đurković, 2004). Ipak, čak i kada se

2 Dobar i sažet pregled raznovrsnih rasprava o karakteru Milovog dela nudi Claeys, 2013: 1–12.

3 Đurkovićev akcenat je na Milovoj metodologiji. Razmatranje Milovog metodološkog pristupa kao „neprestanog uklapanja različitih elemenata u jedan složen i dinamičan mozaik” može se pronaći u Đurković, 2005.

neke od ovih studija bave Milovim elitizmom i posebnom ulogom obrazovanih u političkoj vlasti, kao i kada, dosta češće, razmatraju mešanje države i društva u privatnu sferu, njihovi se autori ne osvrću na Milove ideje o očinskoj vlasti. Izuzetak je članak Ivana Cerovca u kojem autor nastoji da razreši napetost između Milovog antipaternalizma iz *O slobodi* i navodnog paternalizma iz *Razmatranja o predstavničkoj vladavini* (Cerovac, 2017). Cerovac čita Mila kao antipaternalistu koji nastojanja za unapređenje položaja manje obrazovane i na druge načine nepriviligovane većine izvodi iz epistemički zasnovane demokratske dužnosti prema drugima (Cerovac, 2017: 58). Protivrečnost koja se ovde analizira tiče se (ne)doslednosti Milove (anti)paternalističke legitimacijske formule i Cerovac nudi pažnje vredno ispitivanje temelja Milovog najboljeg oblika vladavine. Ipak, to nije aspekt kojim ću se u ovom radu baviti. Moja argumentacija ide u drugačijem pravcu i polazi od određenja državne i društvene intervencije kao (anti)paternalističke, a ne paternalizmom kao mogućim opravdanjem najboljeg načina vladanja (i takve intervencije).

Inostrani autori koji smatraju Mila paternalistom, poput onih koji ga vide kao antipaternalistu, najčešće slede osnovnu struju rasprave o Milovoj teoriji – razmatranje njene unutrašnje doslednosti. Prema tome, tvrdeći da je Milov antipaternalizam u celosti ili delimično u skladu sa drugim argumentima (kako u *O slobodi*, tako i u njegovoj široj utilitarističkoj teoriji), ovi teoretičari izvode zaključak da Mil nudi održivo i sveobuhvatno utilitarističko viđenje antipaternalizma (Arneson, 1980) odnosno opravdanje „mekog” paternalizma (Ten, 1980). Oba pristupa zasnovana su na ravnodušnosti u vezi sa izvorom i objektom paternalističkog postupka. Prema ovakvim tumačenjima, Mil osuđuje paternalizam bez obzira na to ko je izvršilac (paternalista) ili objekat. Drugim rečima, ne može biti razlike između dobronamerne aristokratije koja upravlja civilizovanom državom na paternalistički način, muža koji određuje ženino ponašanje zarad njenog dobra ili društva koje ograničava slobodu svojih članova kako bi unapredilo njihovu dobrobit. Ovakvo uopštavanje je neosnovano i ne pomaže razumevanju Milove pozicije.

U ovom radu, u skladu sa tumačenjem Alana Rajana (Alan Ryan) po kome „tematika *O slobodi* nije pravna ni politička sloboda, već društvena, intelektualna, psihološka i religijska sloboda” (Ryan, 1991: 162), nudim čitanje po kom Mil nije bio ravnodušan prema izvoru paternalističkih postupaka, te da je mogao delotvorno i dosledno da osporava paternalizam u privatnoj sferi ili u građanskom društvu, ali ne i onaj koji se tiče procesa donošenja političkih odluka. Ova je razlika od izuzetne važnosti, budući da može da pokaže kako Milovo viđenje (anti)paternalizma ne sprečava državu da primenjuje paternalističke mere nad svojim građanima, te da je moguće da Milova teorija zapravo i ne nudi toliko privlačnu argumentaciju protiv paternalizma koliko bi se to moglo na prvi pogled učiniti. Svakako, ovo viđenje zahteva da jedan veoma važan uslov bude ispunjen: da je Rajanova tvrdnja po kojoj Mil razlikuje sferu državne vlasti od ostalih sfera društvenog života opravdana. Time ću se pozabaviti u prvom delu rada. U drugom i trećem delu ponudiću tumačenje po kome se Milov najbolji oblik državne vlasti može smatrati paternalističkim, kako po Džeraldu Dvorkinu

(Gerald Dworkin), tako i po definiciji Ričarda Arnesona (Richard Arneson). Na kraju, pozabaviću se nekim od mogućih kritika ove ideje, posebno onih koje dolaze sa pozicije koja vidi Mila kao izrazitog protivnika državnog paternalizma.

Rajanova argumentacija o odvojenosti i posebnosti javne sfere u Milovom delu

Antipaternalistički argument razvijen u *O slobodi* počiva pre svega na Milovom shvatanju ljudske prirode koje opisuje ljudska bića kao autonomna i progresivna. Smeštena u utilitaristički okvir, ova antropološka pretpostavka postaje ključni deo „računice najveće sreće”, odnosno konačni pokazatelj da li je određeni postupak moralno opravdan ili ne. Zato Mil tvrdi da je:

„jedina svrha radi koje vlast može s pravom da se meša u slobodu delovanja bilo kog svoga člana – samoodbrana, te da je jedina svrha radi koje vlast može s pravom da se koristi protiv volje bilo koga člana jedne civilizovane zajednice, jeste da spreči povrede drugih. Vlastito dobro člana društva, bilo fizičko ili moralno, nije dovoljno opravdanje. Član zajednice se ne može s pravom prisiliti da učini ili ne učini nešto zato što će to biti bolje za njega i što će ga usrećiti, ili što bi po mišljenju drugih to bilo mudro ili pak pravilno” (Mil, 1998: 42).

Svakom antipaternalisti bi ovaj odlomak zazvučao prilično primamljivo budući da je zasnovan na zamisli da bi paternalizam trebalo odbaciti u najširem smislu, bez obzira na izvor prinude, sve dok je „član civilizovane zajednice” razumno ljudsko biće sposobno da donosi obaveštene odluke o sopstvenom životu. Ipak, Rajan tvrdi da Mil „nije radio ono za šta se uvek govorilo da je radio” i da politička sloboda nije bila osnovna tema *O slobodi* (Ryan, 1991: 163). Rajan potkrepljuje svoju tvrdnju dvama pismima koja je Mil uputio Paskalu Vilariju (Pasquale Villari) 1857. i 1858. godine. Naime, u ovim pismima Mil izričito navodi da se u *O slobodi* ne bavi političkom slobodom. Sličan se stav može pronaći u Milovom pismu Teodoru Gompercu (Theodor Gomperz), prevodiocu njegovih dela na nemački jezik: „[...] sloboda [kojom se bavi u delu *O slobodi*] je moralna i intelektualna, pre nego politička” (Mill, 1999: 178).

Snažnu potporu Rajanovom stavu možemo pronaći na samom početku *O slobodi*, gde Mil izričito navodi da: „[p]redmet ovog ogleada je [...] građanska ili društvena sloboda: priroda i granice vlasti koje društvo može legitimno da ima nad pojedincem” (Mil, 1999: 37). Bez obzira na to, izgleda da autori koji se bave Milovim antipaternalističkim argumentom niti prepoznaju, niti priznaju razliku na kojoj Rajan insistira. Tako, kritikujući Dworkina i Džoea Fajnberga (Joel Feinberg), Arneson citira čuveni odlomak o principu štete iz *O slobodi* i navodi da su zaključci ove dvojice autora „odbijanje i [...] drastično ograničavanje apsolutne zabrane koju je Mil želeo da podrži” (Arneson, 1980: 470). Citirajući ovaj odlomak, Džejms Bogen (James Bogen) i Danijel Farel (Daniel Farrell) ukazuju na to da Mil odbija „pravo na pribegavanje sili, kako u obliku društvenog pritiska, tako i u obliku pravnih sankcija” ukoliko nasilni postupak nije posledica namere da se spreči šteta po druge (Bogen and Farrell, 1978: 325). Alan Fuks (Alan Fuchs) pokušava da razreši dileme u vezi sa doslednošću

Milovih antipaternalističkih stavova tako što osnovni antipaternalistički princip miri sa nekom od njegovih paternalističkih primena oslanjajući se na opšti utilitaristički karakter Milove misli (Fuchs, 2001). Klejzova knjiga je u određenoj meri izuzetak, s obzirom na to da on izdvaja nekoliko važnih aspekata primene Milove teorije: populacionu politiku, feminizam i društvenu jednakost (Claeys, 2013: 14). Ipak, ni Klejzovo čitanje Mila ne podrazumeva sistematičnost i, unutar nje, segmentiranost kakvu prepoznaje Rajan.

Klejz posmatra Milovu misao pre svega dijahronijski, te u njenom razvoju prepoznaje važne, utilitarizmom i političkim kontekstom iznuđene (ali i dalje partikularne) paternalističke aspekte. Ipak, ukoliko je Rajanovo objašnjenje užeg opsega Milovog argumenta u *O slobodi* osnovano, *društveni* bi pritisak (a ne vladina *politička* prinuda) trebalo da bude jedina sila čije mešanje u ličnu slobodu Mil u svom eseju pokušava da spreči. Ukoliko, suprotno Rajanovom čitanju, pretpostavimo da se Mil u *O slobodi* usredsredio na raspravu o pravnim sankcijama, došli bismo do zaključka da se njegov čuveni esej tiče državne intervencije na način podudaran onom kojim se suprotstavlja društvenim pritiscima. Ipak, to ne stoji zato što se u *O slobodi* „vlast i zakon retko pominju; tiranija od koje strahuje je uvek tiranija javnog mnjenja; čak i kada Mil predviđa da će zakon biti tlačiteljski, to je samo zbog toga što očekuje da će ga javno mnjenje oblikovati po sopstvenom liku” (Ryan, 1991: 163).

Rajan ukazuje na to da je Mil u *O slobodi* zainteresovan za vladine postupke samo ukoliko su oni posledica pritiska javnog mnjenja nad pojedincem. Ukoliko je ovo tačno i ako Milov antipaternalistički princip nije apsolutan, da li to znači da je Mil smatrao paternalizam opravdanim, samo pod uslovom da nije prouzrokovan zahtevima javnog mnjenja? Najverovatnije nije tako, ali čak i ukoliko bismo smatrali da je Mil u *O slobodi* pre bio ravnodušan prema stavu većine o političkim i pravnim pitanjima, a ne oštro mu suprotstavljen, intuitivna privlačnost Milove zabrane paternalizma ostala bi prilično umanjena. Tako je mahom zato što je ova privlačnost čvrsto utemeljena na zdravorazumskoj pretpostavci da postoji snažna unutrašnja međuzavisnost između antipaternalizma i demokratije kao dva izraza slobode koji se međusobno prepliću i podržavaju. Prema ovakvom stavu, antipaternalistička politika se ne može efikasno primenjivati u nedemokratskom društvu, budući da svako društvo ovog tipa uskraćuje pravo svojim građanima da donose odluke o političkim pitanjima koja neposredno utiču na njihove živote.

Čak i ako antipaternalizam zahteva demokratiju, to ne znači da demokratsko društvo ne može postupati paternalistički prema svojim građanima u onim oblastima njihovih života koji nisu u vezi sa procesom političkog odlučivanja (cf. Cerovac, 2017). Izgleda da se Milov antipaternalistički princip izložen u *O slobodi* upravo odnosi na ovo. Mil primećuje da su, ukoliko se sprovede protiv njegove volje, odluke koje se tiču ličnog života pojedinca škodljive kako za njega, tako i za razvoj društva, bez obzira na to da li su zasnovane na dobrim namerama većine. On navodi da „najvažniji od svih razloga protiv mešanja javnosti u čisto lične stvari je da kada se javnost umeša, to obično biva na pogrešan način i na pogrešnom mestu” (Mil, 1998: 105). Oslanjajući se na pojmove Jirgena Habermasa (Jürgen Habermas), možemo reći da Mil, kada piše o „čisto ličnim

stvarima” podrazumeva javnu, i u određenoj meri privatnu sferu, a ne sferu državne vlasti. Za Mila bi državna vlast trebalo da bude minimalna i, što je još važnije, razdvojena od javne sfere. Ona bi trebalo da bude „izvršilac političke javne sfere”, a da ne bude njen deo (Habermas, Lennox and Lennox, 1964: 49).

Zamisao „demokratskog zahteva” za primenu „institucionalnog uticaja na vladu putem instrumenta zakonodavnih tela” koju Habermas ističe prilično je strana Milu (Habermas, Lennox and Lennox, 1964: 49). Odgovarajući na tumačenja autora koji Mila smatraju za „najčvršćeg pobornika demokratije”, Barns nudi složeniju analizu političkog sistema koji Mil predstavlja u *Razmatranjima o predstavničkoj vladavini*, zaključujući da: „politički ideal po kome je opšte pravo glasa sjedinjeno sa ‘ličnim predstavljanjem’ i višestrukošću glasova zasnovanom na obrazovnim kvalifikacijama, te veštom birokratijom koja upravlja prema zakonima sastavljenim od strane komisije stručnjaka i strogim principima državnog (i društvenog) nemešanja iznetim u *O slobodi*, ima veze sa atributom ‘demokratski’ samo pri njegovoj najnejasnijoj i najbeskorisnijoj upotrebi” (Burns, 1959: 168, 171). Slično tome, Denis Tompson (Dennis Thompson) tvrdi kako nije lako opisati Mila savremenim pojmovima, budući da on nije u celosti teoretičar ni participativne, niti elitističke demokratije (Thompson, 1976: 5).

Ukoliko ostavimo rasprave o valjanoj klasifikaciji njegove misli po strani, nema sumnje da najveća prepreka svrstavanju Mila u teoretičare participativne demokratije leži u njegovoj podršci višestrukosti glasova. Za Mila glasanje nije bilo lično pravo, nego način da se ostvari uticaj na živote drugih ljudi za koji je zahtevao da se koristi kao način za unapređivanje opšte koristi, a ne kao posledica bilo kakvog prethodno ustanovljenog principa pravde (Thompson, 1976: 96–97). Prema tome, ukoliko ta moć dospe u ruke nesposobnih ljudi, može biti korišćena za sprovođenje odluka koje prevazilaze ograničenja koja postavlja princip štete. Zbog toga bi moć da utiču na živote drugih građana trebalo dati samo obrazovanima za koje se smatra da su najsposobniji da obezbede najveću sreću najvećeg broja ljudi vladajući državom na način koji će omogućiti njenim građanima da žive autonomne živote. Jedan od načina da se to postigne ogleda se u primeni principa štete i zaštiti pojedinaca od potencijalno štetne volje neobrazovane većine. Primena principa štete može sprečiti većinu da se ponaša na paternalistički način prema bilo kom pojedincu ili grupi u jednom društvu.

Milov politički paternalizam u sferi državne vlasti

Mil sebe ne bi smatrao paternalistom, pre svega zato što, kako s razlogom tvrdi Cerovac, iza njegovog viđenja dobrog vladanja ne stoji paternalističko opravdanje. On se suprotstavlja snažnom konzervativnom i anglikanskom paternalističkom trendu koji je svoj izraz pronalazio u britanskoj devetnaestovekovnoj politici i kulturi, od Majkla Tomasa Sedlera (Michael Thomas Sadler) do Bendžamina Dizraelija (Benjamin Disraeli).⁴ To ga svrstava među autore poput Aleksisa de Tokvila (Tocqueville) i Herberta Spensera (Herbert Spencer), mislioce na sličan

4 Sedlerove ideje razmatra Lawes, 2000, a opšti pregled devetnaestovekovnog engleskog paternalizma može se pronaći u Roberts, 2016.

način zabrinute za pretnju slobodi koja dolazi sa paternalističkih pozicija. Tokvil prepoznaje izazov sa kojim se suočava i Mil: paradoks da izgradnja društva slobodnih građana zahteva državnu intervenciju i podučavanje neobrazovane većine autonomnom načinu života (Villa, 2017: 181–182). Iako, poput Mila, Tokvil razdvaja sferu građanskog društva od sfere državne vlasti (Villa, 2017: 199) i vidi političku participaciju kao efikasan put ka političkom obrazovanju, on ne deli Milovo poverenje u elitu koja usmerava celokupno društvo ka slobodi. Spenser, kao i Mil, strahuje od paternalizma kao neprimerenom uplivu morala u državne poslove (Spencer, 1960: 107), navodi da paternalizam građane čini tromima i pasivnima (Spencer, 1960: 107, 169). Takođe, možda za razliku od Mila, Spenser je zabrinut i za to da paternalistička vladavina podstiče težnje ka preteranoj regulaciji i van sfere državne vlasti (Spencer, 1960: 49).

Iako Mil nikako nije torijevski paternalista, i bez obzira na moguće antipaternalističke mere koje Milova vlada može da sprovodi, institucionalni poredak u kome obrazovana manjina ima kontrolu nad budućnošću svih svojih sugrađana u cilju njihove dobrobiti jeste paternalistički. Kako bih to pokazao, upoređiću Dworkinovu definiciju paternalizma sa Milovim stavom o najboljem obliku vladavine opisanom u *Razmatranjima o predstavničkoj vladavini*. Naime, kako bi postupak Z (ili njegov izostanak), izvršen od strane X nad Y bio paternalistički, Dworkin vrđi da mora da ispuni tri preduslova:

- „1. Z (ili izostanak Z) ometa slobodu ili autonomiju Y.
2. X to čini bez saglasnosti Y.
3. X tako postupa samo zato što će Z unaprediti blagostanje Y (uključujući i sprečavanje njegovog smanjenja), ili na neki način unaprediti interese, vrednosti ili dobro Y-a” (Dworkin, 2020).

Pre nego što se pozabavimo preduslovima, potrebno je da prepoznamo X i Y u okviru Milove teorije. Y predstavlja ljude za koje Mil smatra da nisu u stanju da odlučuju o pitanjima koja utiču na živote drugih ljudi. Takve su, na primer, nepismene osobe, oni koji ne vladaju osnovnim računskim operacijama ili oni koji su u potpunosti zavisni od socijalne pomoći (Thompson, 1976: 98). S druge strane, budući da „neznanje nema pravo na onoliko političke moći koliko pripada znanju” (Thompson, 1976: 100), X su ljudi kojima bi trebalo dati pravo glasa zbog toga što ispunjavaju kriterijum minimalne obrazovanosti. Ova grupa se sastoji od onih koji raspolazu jednim glasom (većina X-ova) i osoba koje raspolazu većim brojem glasova (manjina X-ova). Iako Mil nije precizno naveo kriterijume za razlikovanje između te dve podgrupe, može se reći da je smatrao da bi najobrazovanijima i onima čija je profesija u neposrednoj vezi sa državnim upravom (poput, na primer, preduzetnika) trebalo dati pravo da raspolazu većim brojem glasova. Takve su osobe na čiju delatnost najviše utiču državna politika i njeni ishodi, kako u pozitivnom, tako i u negativnom smislu. Takođe, trebalo bi pomenuti i to da se Mil zalaže za raspodelu broja glasova koja bi dovela do stvaranja grupa glasača čiji bi članovi raspolagali dvama, trima, četirma ili većim brojem glasova. Međutim, nijedna grupa ne bi trebalo da bude u stanju da nadglasa ostale i sebi osigura apsolutnu moć: „višestrukost glasova

se nikako ne može pretegnuti tako, da oni koji su stekli tu povlasticu ili klasa (ako je ona u pitanju) kojoj pripadaju u većini, prevagne nad ostalim dijelom zajednice,⁵ zahvaljujući upravo povlastici” (Mil, 1989: 99–100). To važi i za bilo koju većinu koju čine X-evi. U *Razmišljanjima o parlamentarnoj reformi* Mil navodi da je glavni cilj pluralnog votuma da zaštiti manjinu od preglasavanja (Thompson, 1976: 100).

Sa savremenog stanovišta, ovaj cilj nije uopšte neuobičajen, posebno ukoliko, poput Mila, smatramo glasanje dužnošću koja za cilj ima da doprinese opštem dobru. Nije teško zamisliti državu sa dobrim opštim obrazovnim sistemom, gde skoro svi punoletni građani koriste svoje pravo glasa, a od kojih je jedna trećina visoko obrazovana i raspolaže većim brojem glasova. Na ovaj način svako je u prilici da putem predstavnika učestvuje u vlasti: postoji ravnoteža između obrazovnih klasa, a pristup glasačkom pravu i raspolaganju većim brojem glasova ostaje otvoren onima koji su spremni da se (dalje) obrazuju. Međutim, ukoliko bismo primenili njegove ideje u društvenom kontekstu viktorijanske Engleske šezdesetih godina devetnaestog veka, „najbolji oblik vladavine” koji Mil predlaže dao bi visoko obrazovanim građanima značajno veći politički uticaj u odnosu na ostatak stanovništva.⁶ Budući da Mil izričito navodi kako bi primena obrazovnog kriterijuma koji bi uključivao išta više od zahteva za minimalnom obrazovanošću (pismenost i poznavanje osnovnih računskih operacija) zapravo smanjila broj birača, ovde ću predstaviti ono što smatram najpovoljnijim mogućim scenarijom praktične primene Milovih kriterijuma sredinom devetnaestog veka. Naime, pretpostavićemo da bi svim pismenim ljudima bilo dato pravo glasa, a da bi višestrukim glasovima raspolagali oni koji se bave iole društveno odgovornim zanimanjima.

Prema dostupnim podacima za period od 1855. do 1860. godine (godinu dana pre objavljivanja *Razmatranja o predstavničkoj vladavini*), kriterijum zasnovan na pismenosti sprečio bi najmanje 30% punoletnog muškog i 50% punoletnog ženskog stanovništva da učestvuju na izborima (Stone, 1969: 120). Dalje, prema popisu iz 1861. godine, gruba procena broja obrazovanih građana (onih koji su zemljoposednici ili pripadaju „profesionalnoj” ili „trgovačkoj” klasi) ne prelazi 1.5 miliona građana, što je nešto manje od 25% broja građana koji pripadaju „industrijskoj” i „poljoprivrednoj” klasi ograničenoj na one koji rade na tuđoj zemlji. Dakle, prema najmanje restriktivnom čitanju popisa i najoptimističnijoj proceni broja pismenih Milovih sugrađana, može se zaključiti da bi do 20% zaposlenog stanovništva (i manje od 10% ukupnog stanovništva) moglo da ispuni Milove kriterijume za raspolaganje višestrukim glasovima.

Najozbiljniji nedostatak sistema koji po političkom uticaju izjednačava minimalno obrazovanu grupu većine glasača sa visoko obrazovanom manjinskom grupom leži u činjenici da potonji treba da raspolažu onolikim brojem glasova koliki će ih po uticaju izjednačiti sa većinom manje obrazovanih glasača, iako

5 Razumno je pretpostaviti da ovde Mil smatra zajedincu sačinjenom samo od onih kojima je dozvoljeno da glasaju.

6 Mil je snažno kritikovao stanje u kome se nalazio engleski obrazovni sistem. U *Razmišljanjima o parlamentarnoj reformi* Mil tvrdi da je englesko društvo njegovog vremena „zaostalo u pružanju obrazovanja” (Mill, 1859: 30).

čine manje od 20% zaposlenog stanovništva. Mil je problem preglasavanja manjinskih grupa mogao da reši i na drugi način, na primer podržavajući pravo manjinske grupe na veto većinski donesenih odluka, posebno u slučajevima koji se neposredno tiču njenih članova. Međutim, izabравši višestruke glasove (i Herov izborni sistem) kao način zaštite interesa manjine, Mil se odrekao svih drugih pristupa rešavanju ovog problema.

Jedan od takvih pristupa mogao bi biti zahtevanje kvalifikovane većine za donošenje odluka u parlamentu. Ipak, Mil se više bavio reformom izbornog sistema u cilju proporcionalnog predstavljanja građana, nego predlaganjem drugačije procedure glasanja u samom parlamentu. Iako kritikuje praksu parlamenta da odluke donosi prostom većinom, Mil ne predlaže neposrednu reformu rada parlamenta, već očekuje da se promene u izbornom sistemu oslikaju na već ustanovljene parlamentarne procedure. Najopasnija posledica Milovog pristupa je u tome što bi klasa glasača koji raspolazu većim brojem glasova mogla lako preuzeti vlast, uz minimalnu podršku manje obrazovanog dela biračkog tela. To je upravo ono što je Mil nastojao da izbegne: „parlament se može formirati opštim pravom glasa, koje može da predstavlja mišljenje proste većine naroda; kada, pak, ovaj parlament počne da donosi zakone, može ih doneti prostom parlamentarnom većinom” (Mill, 1859: 33).

Za Mila, uspostavljanje vlasti od strane obrazovane manjine je svakako poželjan ishod. Ovaj cilj se može činiti lako ostvarivim budući da se radi o manjoj grupi političkih aktera. Međutim, iako visoka obrazovanost i položaj u društvu kao odlike na osnovu kojih raspolazu većim brojem glasova mogu da stvore osećaj zajedništva kod visoko obrazovanih građana, one su takođe izvor stalnih nesuglasica. To proističe iz činjenice da je za Mila suočavanje različitih mišljenja ključna odlika obrazovanosti kao suprotstavljene uniformnosti i pasivnosti, osobinama koje kritikuje kod srednje klase u *O slobodi*. Sa druge strane, Mil naglašava da, vođeni demagozima, manje obrazovani građani nemaju veće poteškoće u formulisanju onoga što vide kao svoju zajedničku politiku. Tako, na primer, Mil u pismu Henriju Semjuelu Čepmenu (Henry Samuel Chapman) napisanom 28. maja 1849. godine piše: „Ne znam da li sam Vam pisao posle neverovatnog izbora Luja Bonaparte za predsednika Republike sa šest ili sedam miliona glasova u odnosu na milion i po. Ovi su izbori još neverovatniji zbog toga što je tih milion i po glasača uključivalo ne samo svu francusku inteligenciju, nego i većinu ljudi koji poseduju imovinu: veliku većinu kako buržoazije tako i velikoposednika koji su svi glasali za Kavenjaka” (Mill, 1972: 32).

Mil vidi veliku opasnost u mogućnosti da vlast preuzmu neobrazovane mase i smatra da to dovodi do stagnacije i opadanja jednog društva: „nijedan ljubitelj napretka ne može da želi da se preovlađujuća moć preda u ruke osobama u mentalnom i moralnom stanju engleskih radničkih klasa” (Mill, 1859: 30). Doslednost sopstvenoj antropološkoj teoriji sprečila je Mila da potraži bilo kakav kompromis i raspodelu političke moći između obrazovanih i onih koji to nisu. Kao što njihove lične potrebe nisu ravnopravne jer njihovo zadovoljavanje proizvodi kvalitativno nejednaka zadovoljstva, tako i te dve klase građana, obrazovani i neobrazovani, nemaju podjednako legitimne političke interese. Takođe, samo su interesi obrazovanih osoba u skladu sa opštom korišću, jer su

oni u boljoj poziciji da sagledaju potrebe jednog društva. Zbog toga se Mil ne pita kako *uskладiti* interese visoko obrazovane manjine sa interesima onih koji su manje ili nimalo obrazovani. Naprotiv, zadatak dobro uređenog političkog sistema je da prihvati postojanje različitih interesa kada su ove grupe ljudi u pitanju, da te različitosti neguje, ali i da se prema njima vrednosno odredi.

Nesporno je da je korišćenje političke moći ekvivalent postupku Z u Dvorkinovoj definiciji paternalizma. Mil izričito tvrdi da aktivnost Z „ometa slobodu ili autonomiju Y-a” navodeći da je glasanje način na koji se koristi moć nad drugim ljudima (Mill, 1859: 31). Dalje, ova se moć koristi nad Y, pri čemu Y nema političku moć, niti je u prilici da iskaže bilo svoje slaganje, bilo neslaganje sa politikom koju osmišljava i sprovodi X. Dakle, ispunjen je i drugi uslov neophodan za definisanje određenog postupka kao paternalističkog. Treći uslov zahteva da jedina smernica paternalističkog postupka Z bude X-ovo viđenje Y-ovih interesa. Taj je uslov takođe lako zadovoljiti, budući da je osnovna svrha Milove predstavničke vlade da: „potiču vrlinu i inteligenciju samih ljudi” (Mil, 1989: 22). Ovaj je cilj u skladu sa Milovim viđenjem ljudske prirode koje naglašava njenu usmerenost ka napretku i uključuje dobronamerno mešanje u živote građana koji nemaju političku moć (Y). To je naglašeno Milovim zahtevom za stalnim širenjem učešća u političkoj vlasti. Građane bez prava glasa bi trebalo „dovesti u kontakt sa nadmoćnim [umovima]” i motivisati ih da dostignu zahtevane standarde obrazovanosti (Thompson, 1976: 80). Taj je zadatak prepušten obrazovanoj manjini koja „podučava uglavnom sopstvenim primerom” (Thompson, 1976: 80). Mil u *Razmatranjima o predstavničkoj vladavini* metaforički poredi vladu bez obrazovne svrhe sa školom kojom ne upravljaju učitelji, nego neškolorani učenici. Na kraju, u skladu sa Dvorkinovom definicijom paternalizma, možemo zaključiti da se vladajuća manjina u predstavničkoj vladi kakvu Mil predlaže odnosi paternalistički prema svojim građanima.

„Slaba” koncepcija paternalizma kao kriterijum paternalističkog delanja

Arnesonova teza da Mil zastupa apsolutnu zabranu paternalizma zahteva nešto složenije viđenje paternalizma. Umesto saglasnosti, Arneson navodi da bi objekat drugog Dvorkinovog kriterijuma trebalo da bude volja. Prema ovoj teoriji, paternalističko delanje je ono koje ispunjava Dvorkinov prvi i treći uslov, ali se ne zasniva na nedostatku Y-ove saglasnosti nego na činjenici da se radi o aktivnosti usmerenoj protiv njegove *volje*. Suprotno Fajnbergovoj „snažnoj” koncepciji voluntarizma, Arneson nudi definiciju po kojoj: „osoba postupa voljno ako i samo ako (a) ne bi odustala od određenog postupka čak i ukoliko bi postala svesna svih njegovih, inače nepredvidivih, posledica,⁷ (b) ako odluka da se postupa na određeni način ne proističe iz emotivnog stanja koje bi

7 Arneson takođe navodi da akter može da predvidi rezultate svog delanja ukoliko „ima priliku i moć da na uobičajen i normalan način utvrdi ove posledice. Druge nepredviđene posledice se smatraju nepredvidivim” (Arneson, 1997: 482–483).

onemogućilo punu upotrebu akterove moći rasuđivanja i (v) ukoliko postupak nije posledica spoljašnje prinude ili primoravanja” (Arneson, 1997: 482). Po Arnesonu, prvi uslov opravdava Milova ograničenja lične autonomije poput zabrane ugovora kojima osoba dobrovoljno postaje robom i drugih ugovora sa dugoročnim i nepovratnim posledicama. On tvrdi da se mere koje sprečavaju takve postupke ne mogu smatrati paternalističkim u najstrožem smislu, budući da se ti postupci ne mogu smatrati potpuno voljnim, pošto osobe koje ih sprovode nisu u potpunosti svesne nepovratnih posledica sopstvenog delanja.⁸

Još jedan argument protiv paternalizma je taj da (nepravедno) umanjuje ličnu autonomiju u cilju dostizanja određenog dobra. Ukoliko je ovo dobro sama autonomija i ukoliko se ona smatra jednim od najvažnijih elemenata vođenja srećnog života, dosledan utilitarista bi mogao tvrditi da je nekada opravdano ograničiti nečiju autonomiju ukoliko bi to sačuvalo širi spektar budućih autonomnih izbora. Naravno, podrazumeva se, onoliko koliko je to racionalno moguće, da osoba o kojoj se radi vrednuje svoju autonomiju i/ili da je nesvesna posledica sopstvenih aktivnosti koje mogu dovesti do njenog smanjenja. Arneson navodi da se može sa velikom sigurnošću tvrditi da nijedna potpuno obaveštena osoba ne želi da se odrekne sopstvene autonomije, te da je Mil u pravu kada nastoji da onemogući građane da potpišu ugovor kojim će, na primer, svojevolejno postati robovi.

Mil takođe podržava princip po kome je svaki pojedinac najbolji sudija sopstvenog interesa. U *O slobodi* on piše da: „[o]pštegovoreći, niko nije tako sposoban da vodi poslove ili da odluči ko će ih i kako voditi kao oni koji su lično zainteresovani za njih” (Mil, 1998: 127). Sličan argument Mil izlaže i u *Principima političke ekonomije*: „ljudi shvataju svoj posao i sopstvene interese bolje i do njih im je više stalo nego što je to slučaj sa vladom, kao i više nego što se od nje može uopšte i očekivati” (Mill, 1965: 941–942). Ukoliko bismo ove Milove tvrdnje shvatili doslovno, nikakvo mešanje u volju pojedinca ne bi se moglo opravdati. Međutim, Mil takođe nudi dva ograničenja koja opravdavaju paternalističko delanje. Prvi je u skladu sa Arnesonovim objašnjenjem i na sličan način objašnjava vezu između delanja i obaveštenosti o posledicama te aktivnosti: „pretpostavka u korist individualnog rasuđivanja je legitimna samo onda kada je zasnovana na stvarnom, i posebno na aktuelnom ličnom iskustvu, a ne kada se gradi prethodno u odnosu na iskustvo; i nije u opasnosti da bude preinačena čak i kada je iskustvo osudi” (Mill, 1965: 953).

Drugo ograničenje se zasniva na tvrdnji da nečija sposobnost da donese sud o određenom pitanju zavisi od stepena „kultivisanosti” njenog ili njegovog karaktera, te da „nekultivisani ne mogu biti dobre sudije kultivisanja” (Mill, 1965: 947). Ovo je takođe u skladu sa Arnesonovim objašnjenjem, pošto takođe naglašava važnost donošenja *obaveštenih* odluka. Takođe, Milovo drugo ograničenje je i dalekosežnije zato što na njemu Mil zasniva odbranu snažnog paternalizma u slučajevima kada akteri nisu dovoljno obrazovani ili obavešteni: „oni kojima je najviše potrebno da budu učinjeni mudrijima i boljima, obično

8 Ten nudi istu podelu. Ipak, on smatra takve mere oblikom slabog paternalizma. Za detaljnije razmatranje vidi: Ten, 1980: 109–114.

su poslednji koji to žele, a čak i ukoliko bi želeli, ne bi bili u stanju da sami sebi osvetle put do tog cilja” (Mill, 1965: 947). Ovo se savršeno slaže sa Milovim stanovištem po kome bi obrazovanima trebalo dati vlast kako bi, poput učitelja, obrazovali ostale građane.

Uprkos tome, postoji način na koji je moguće pomiriti Arnesonov pristup sa Milovim ograničenjem koje omogućava državi da se ponaša „snažno” paternalistički. Ukoliko sledimo Rajana, Arnesonova odbrana apsolutnog antipaternalizma tiče se samo Milovog razmatranja javne i privatne sfere, što predstavlja osnovnu temu *O slobodi*.⁹ Sa druge strane, Milovo viđenje najboljeg oblika vladavine izneto u *Razmatranjima o predstavničkoj vladavini* tiče se sfere državne vlasti. Iako su ova dva Milova pristupa u skladu sa njegovom psihološkom teorijom i verom u napredak, oni proizvode različite posledice. Milov stav da su viša zadovoljstva najznačajniji element ljudske sreće, zajedno sa utilitarističkom potrebom da se ona promovišu, navodi Mila da prihvati stanovište po kome nisu svi ciljevi i lične koncepcije dobra legitimne, kao i da postoje intelektualno nadmoćni(ji) pojedinci koji su takva zadovoljstva iskusili i koji su najbolje sudije sredstava kojima se dostiže „najveća sreća”.

Ukoliko bismo projektovali Milov stav na državu ili na određeno društvo, došli bismo do zaključka da se zajednice mogu unapređivati poput pojedinaca, ukoliko bi bile vođene od strane „učitelja” koji su dostigli viši stepen „kultivisanosti”. Mil tvrdi upravo to. Njegova zabrana paternalizma je apsolutna kada se odnosi na voljne aktivnosti koje su ograničene na privatnu i javnu sferu, dakle na oblasti života koje obuhvataju privatni život i građansko društvo. Prema tome, različita sredstva za postizanje autonomnog življenja (a takvo je sredstvo zabrana paternalističkog ponašanja) su preduslovi napretku i, prema tome, opravdana. Svaki pokušaj da se ona sputaju je za osudu i od državne vlasti se očekuje da tako nešto onemogući. Ipak, način na koji se uspostavlja politička vlast oblikuje pre svega njene ciljeve, a jedini legitimni ciljevi su oni koji ne ugrožavaju ono što Mil smatra ukupnim napretkom jednog društva. Na primer, diktatura proleterijata, ili neka druga radikalna promena političkog sistema, mogla bi se svrstati među za Mila nelegitimne ciljeve. Takođe je važno primetiti da, po Milovom mišljenju, legitimnost vlade zasnovane na vlasti jedne grupe ne zavisi od procedure koja vodi do njenog uspostavljanja, niti od podrške većine građana. Iako zabranjivanje neliberalnih ideja samo po sebi ne znači da Mil podržava paternalizam, način na koji se sa njima suočava se, kao što smo mogli videti, može smatrati paternalističkim.

Milova privrženost ideji društvenog napretka primorava ga da, zavisno od stepena razvijenosti jednog društva, prihvati i podrži kako elitističku, tako i participativnu demokratiju; kako ograničeno, tako i opšte pravo glasa. Prema tome, svaka paternalistička mera u sferi državne vlasti može biti samo privremena i isključivo služi kao sredstvo kojim se dolazi do napretka celokupnog društva. Zbog toga Mil podržava čak i potpuno paternalističku vlast despota ukoliko ona

9 Činjenica da Arneson koristi primer iz *Principa političke ekonomije* u potpunosti je u skladu sa ovim tumačenjem, zato što Mil u tom delu nudi argumentaciju za zabranu neraskidivih ugovora u ekonomiji analogno nepoželjnosti takvih ugovora u privatnom životu. O ovakvim slučajevima detaljno piše Fuchs, 2001.

ima za cilj da unapredi jedno necivilizovano društvo i, na kraju, uvede opšte pravo glasa kada građani budu u stanju da preuzmu takvu odgovornost. Mil vidi paternalističke mere koje predlaže u *Razmatranjima o predstavničkoj vladavini* kao primerene stepenu napretka postignutom u devetnaestovekovnoj Velikoj Britaniji. Međutim, činjenica da je Milova podrška političkom paternalizmu kontekstualizovana (ograničena samo na sferu političke vlasti i na period nedovoljne razvijenosti određenog društva) ne čini postupke koje Mil predlaže ništa manje paternalističkim. Štaviše, svrha paternalizma, shvaćenog u najužem smislu, sastoji se u umanjivanju slobode deteta dok se njegove mentalne sposobnosti ne razviju dovoljno da mu omoguće autonomno postupanje. Upravo ovo Mil pokušava da postigne na nivou jednog društva.

Na kraju, može li Mil da podržava paternalizam obrazovane manjine i da istovremeno kritikuje paternalističku vlast prosvetljenog monarha? U *O slobodi* Mil je izuzetno sumnjičav prema „obožavanju heroja“, praksi slepog sleđenja vođe. Mil navodi da nije mnogo važno da li je vođa „kultivisan“ ili prosvetljen, budući da će apsolutna moć pokvariti i najbolji karakter. Istovremeno, Mil nas u *Razmatranjima o predstavničkoj vladavini* upozorava da čak i vlast dobronamernog i svemoćnog despota može nepovratno zaustaviti i ugroziti napredak društva, čineći njegove članove mentalno pasivnim. Ukoliko bi oni sve odluke prepustili svemoćnom i sveznajućem vladaru, izgubili bi podsticaj da u praksi primenjuju svoje veštine rasuđivanja (Mil, 1998: 30). Osnovna razlika između paternalističkih radnji koje Mil podržava i onih koje osuđuje je u njihovom opsegu. Mil kritikuje poretke koji potpuno isključuju učešće građana u javnom životu. Predstavnička vlada, s druge strane, nastoji da utre put opštem pravu glasa uvođenjem univerzalnih i javnih kriterijuma čijim ispunjavanjem građani mogu dobiti pravo glasa. Stimulisani takvom prilikom, Mil očekuje da će oni težiti da usavrše kako sebe, tako i zajednicu. Prema tome, vremenom, učešće građana u sferi državne vlasti trebalo bi da postane izbor, a, kao posledica toga, moć obrazovane manjine postepeno će slabiti kako se broj njenih članova bude uvećavao.

Zaključak

Ukoliko se društveni i politički aspekti Milove teorije ne posmatraju odvojeno, njegov argument protiv društvenog paternalizma ostaje u sukobu sa paternalističkim merama koje predlaže u zakonodavnoj sferi, odnosno sferi državne vlasti. Ipak, ukoliko se ovi aspekti razdvoje i posmatraju kao različite (ali međusobno povezane) sfere, moguće je tvrditi da je Mil bio apsolutni antipaternalista kada se radi o javnoj i ličnoj sferi, a istovremeno zaključiti kako se zalagao za paternalističke mere u sferi državne vlasti. Štaviše, upravo su te paternalističke mere one kojima se, po Milovom mišljenju, sprovodi apsolutni antipaternalizam u drugim sferama društvenog života i obezbeđuje poštovanje autonomije pojedinca kao preduslova za lični razvoj. Sferom državne vlasti se Mil pretežno bavi u svom delu *O predstavničkoj vladavini*, skicirajući odlike najboljeg oblika vladavine, ali i nudeći odgovore na konkretna društvena pitanja toga vremena.

Mil konceptualno razdvaja tri društvene sfere koje je moguće označiti koristeći Habermasovo razlikovanje javne, privatne i sfere državne vlasti. Za Mila su prve dve sfere snažno međusobno povezane i podjednako utiču jedna na drugu. Ovakvo međudelovanje otežava razvoj samostalnog mišljenja i jedan je od osnovnih predmeta kritike iznesene u Milovom delu *O slobodi*. Mešanje društva u lične stvari pojedinca za Mila je potpuno neprihvatljivo, čak i u slučaju da je motivisano najboljim namerama. Dakle, njegova je pozicija u ovoj sferi u potpunosti antipaternalistička. To, međutim, nije slučaj sa sferom državne vlasti. U *Razmatranjima o predstavničkoj vladavini*, Mil opisuje vladavinu obrazovane elite koja se, pre svega, stara o *interesima* građana. Legitimnost vlasti ovih pojedinaca nadmoćnih intelektualnih sposobnosti počiva na činjenici da su u stanju da prepoznaju napredak u obrazovanju građana (kako u političkom, tako i u obrazovanju u širem smislu) kao osnovni cilj svake vlasti. Sledeći Dvorkinovu definiciju paternalizma, nije teško prepoznati paternalistička svojstva poretka koji na čelo stavlja grupu ljudi koja upravlja i usmerava građane inferiornije od sebe ka onome što smatra da je za njih najbolje, zanemarujući pritom njihov stav o tome u kom smeru bi društvo trebalo da se kreće.

Mil je svestan da se ideal obrazovanog građanina kome je dostupan najširi mogući spektar sloboda najbolje dostiže ukoliko se manje obrazovanim građanima pruži prilika da samostalno razvijaju svoje intelektualne kapacitete. Zato se Mil protivi očinskoj vlasti u javnoj i privatnoj sferi. Naizgled paradoksalno, jedan od osnovnih zadataka državnog paternalizma postaje antipaternalističko delanje u dvema drugim sferama društva. Svakako, ovako shvaćen, državni paternalizam je vremenski ograničen i treba ga održavati dok ne ispuni svoju osnovnu svrhu: obrazovanje najvećeg mogućeg broja što autonomnijih građana za učešće u društvenom životu i državnoj vlasti.

Čitanje više Milovih dela s fokusom na njegove stavove prema paternalizmu nudi nam dodatno objašnjenje Milovog viđenja različitih segmenata društvene stvarnosti i načina na koje su oni međusobno povezani. Ovo je od izuzetne važnosti za proučavanje Milove političke teorije, budući da nudi jedan od odgovora kritičarima koji Mila često optužuju za nedoslednost. Prema jednom od mogućih odgovora, svrha paternalističkih mera koje proističu iz sfere državne vlasti je pre svega u tome da suzbije društvene pojave koje umanjuju autonomiju građanima jedne države. Na makro nivou, takav je pritisak javnog mnjenja na pojedince i grupe, dok se na mikro nivou, recimo, može raditi o paternalističkom ophođenju muževa nad svojim suprugama u javnoj ili privatnoj sferi kome se Mil snažno suprotstavlja u *Potčinjenosti žena*. Na oba se primera vidi da je preduslov za Milov antipaternalizam zapravo državni monopol nad paternalističkim merama, realizovan na sličan način kao i državni monopol sile.

Izvori

Mil, Džon Stjuart. 1989. Razmatranja o predstavničkoj vladavini, u: *Džon Stjuart Mil – Izabrani politički spisi*, knjiga 2. Zagreb: Fakultet političkih nauka.

Mil, Džon Stjuart. 1998. *O slobodi*. Beograd: Plato.

- Mill, John Stuart. 1859. *Thoughts on Parliamentary Reform*. London: John W Parker and son.
- Mill, John Stuart. 1965. The Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosophy Part 2, u: Robson, John M. (ur.), *The Collected Works of John Stuart Mill, Volume III – The Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosophy (Books III-V and Appendices)*. Toronto & London: University of Toronto Press & Routledge and Kegan Paul.
- Mill, John Stuart. 1972. 15. To Henry Samuel Chapman, u: Mineka, Francis E. and Lindley, Dwight N. (ur.), *The Collected Works of John Stuart Mill, Volume XIV – The Later Letters of John Stuart Mill 1849–1873 Part I*, Toronto & London: University of Toronto Press & Routledge and Kegan Paul.
- Mill, John Stuart. 1999. *On Liberty*. Peterborough: Broadview Press.
- Spencer, Herbert. 1960. *The Man versus the State*. Caldwell, Idaho: The Caxton Printers.

Literatura

- Arneson, Richard. 1980. Mill versus Paternalism. *Ethics*, god. 90, br. 4: 470–489.
- Bogen, James and Farrell, Daniel. 1978. Freedom and Happiness in Mill's Defence of Liberty. *The Philosophical Quarterly*, god. 28, br. 113: 325–338.
- Burns, James Henderson. 1959. Utilitarianism and Democracy. *The Philosophical Quarterly*, god. 9, br. 35: 168–171.
- Cerovac, Ivan. 2017. Antipaternalizam i višestruko pravo glasa u Millovoj političkoj filozofiji. *Političke perspektive*, god. 7, br. 1–2: 43–60.
- Claeys, Gregory. 2013. *Mill and Paternalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dworkin, Gerald. 2020. Paternalism u: Zalta, Edward N (ur.), *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Dostupno preko: <http://plato.stanford.edu/entries/paternalism/> (Pristupljeno 6. marta 2021).
- Đurković, Miša. 2004. Mil i konzervativizam. *Sociološki pregled*, god. 38, br. 3: 397–423.
- Đurković, Miša. 2005. Ideja praktičnog eklekticizma – Milovo shvatanje metodologije političke filozofije. *Filozofski godišnjak*, br. 18: 5–39.
- Đurković, Miša. 2006a. *Politička misao Džona Stjuarta Mila*. Beograd: Službeni glasnik.
- Đurković, Miša. 2006b. Džon Stjuart Mil i problem nacionalizma. *Teorija*, god. 49, br. 1–2: 63–79.
- Fuchs, Alan E. 2001. Autonomy, Slavery, and Mill's Critique of Paternalism. *Ethical Theory and Moral Practice*, god. 4, br. 3: 231–251.
- Habermas, Jürgen, Lennox, Sara and Lennox, Frank. 1947. The Public Sphere: An Encyclopedia Article (1964), *New German Critique*, br. 3: 49–55.
- Lawes, Kim. 2000. *Paternalism and Politics: The Revival of Paternalism in Early Nineteenth-Century Britain*. London: Palgrave Macmillan.

- Ravlić, Slaven. 1998. Millova teorija liberalne demokracije. *Politička misao*, god. 35, br. 4: 145–162.
- Roberts, David. 2016. *Paternalism in Early Victorian England*. London: Routledge.
- Ryan, Alan. 1991. John Stuart Mill's Art of Living, u: Grey, J i Smith G. W. (ur.), *J. S. Mill On Liberty in Focus*, London and New York: Routledge.
- Simendić, Marko. 2011. Predstavnička vlada kao najbolji oblik vladavine u delu Dž. S. Mila. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, god. 6, br. 6: 237–249.
- Stone, Lawrence. 1969. Literacy and Education in England 1640–1900. *Past and Present*, br. 42: 69–139.
- Ten, Chin Liew. 1980. *Mill on Liberty*. Oxford: Clarendon Press.
- Thompson, Dennis F. 1976. *John Stuart Mill and Representative Government*. Princeton: Princeton University Press.
- Villa, Dana. 2017. *Teachers of the People: Political Education in Rousseau, Hegel, Tocqueville, and Mill*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Vujačić, Ilija. 2007a. Džon Stjuart Mil, u: Lakićević, D, Stojanović B i Vujačić, I, *Teoretičari liberalizma*. Beograd: Službeni glasnik.
- Vujačić, Ilija. 2007b. Liberalni revizionizam Džona Stjuarta Mila. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, god. 1, br. 1: 9–28.
- Zaharijević, Adriana. 2013. *Osvajanje prava glasa u Engleskoj: postajanje građaninom u sistemu privatnog i javnog*. Doktorska disertacija, dostupna preko: <http://dx.doi.org/10.2298/bg20130712zaharijevic> (Pristupljeno 5. juna 2021).